

פתח דבר: אתגר האנתרופוקן

עפרי אילני, חגי בועז, שאול סתר

בסוף שנת 2022 התכנסה קבוצת העבודה לענייני האנתרופוקן (Anthropocene Working Group), ועדה מיוחדת של גיאולוגים ומדענים נוספים, כדי להכריע בשאלה רבת חשיבות מבחינת מדעי כדור הארץ: האם אפשר להגדיר רשמית את הזמן שאנו חיים בו כתקופה גיאולוגית חדשה ונבדלת מתקופת ההולוקן, שבה התרחשה רוב ההיסטוריה האנושית. מושג האנתרופוקן נטבע בשנת 2000 על ידי הכימאי פול קרוצן, והוא מציין את התקופה הגיאולוגית שבה המין האנושי הפך לגורם שמעצב את כדור הארץ ומשפיע על כלל המערכות הפלנטריות – מקרום כדור הארץ ועד רום האטמוספירה. שאלת הגדרתו טרם הוכרעה בעת כתיבת השורות האלה, והיא תלויה בשיקולים סטרטיגרפיים, כלומר כאלה הנוגעים לשכבות הסלע ולתיארוכן. אולם השלכותיו של הדיון על האנתרופוקן נוגעות לתחומים רחבים הרבה יותר מהשדה הדיסציפלינרי של מדעי כדור הארץ.

כפי שטען ברוננו לאטור כבר לפני יותר משלושים שנה, בעידננו אי-אפשר עוד להבחין בין תחום החלות של סוגיות מדעיות ובין תחומי החברה והפוליטיקה, בין המדעים המדויקים ובין העיסוק בשלטון. התרבות והטבע מתערבבים בדיון הציבורי; תגובות כימיות ותגובות פוליטיות משתלבות זו בזו (לאטור 2005, 43). הדבר תקף במיוחד לגבי מושג האנתרופוקן, שלפי הגדרתו הוא העידן שבו האנושי פרץ אל תוך ההיסטוריה הגיאולוגית. בה בעת שאלות הנוגעות למדעי הטבע התייצבו בראש סדר היום הפוליטי והציבורי, שהרי מאות מיליארדי טון פחמן דו-חמצני שנפלטו לאטמוספירה בעידן התעשייתי הביאו את כדור הארץ למצב חסר תקדים: שינוי האקלים שחולל האדם מאיים על עתידה של הציוויליזציה האנושית, והוא יביא ככל הנראה לעקירתם של עשרות מיליוני אנשים מבתיהם.

לא פלא שהאנתרופוקן הפך לאחד המושגים המדוברים ביותר גם במדעי הרוח והחברה, והשלכותיו נדונות בשנים האחרונות באינספור ספרים, מאמרים וכנסים אקדמיים. מגמה זו הגיעה גם לאקדמיה בישראל, שבה התעורר בשנים האחרונות שיח נרחב על המשבר הסביבתי בכלל ועל שינוי האקלים בפרט – שיח שלא פסח גם על מדעי האדם. בין היתר,

לאחרונה התפרסם בכתב העת קריאות ישראליות גיליון נושא המוקדש למשבר האקלים; ב־2021 נערך כנס גדול שכותרתו הייתה "אקלים משתנה: הכנס הישראלי הראשון לחקר משבר האקלים במדעי הרוח והחברה"; קבוצות מחקר עוסקות בהיבטים שונים של משבר האקלים.¹ ועם זאת, לא תמיד ברור מה ההבדל בין הדיון הזה ובין הדיון על איכות הסביבה ושמירת הטבע משנות השמונים והתשעים, שרק לעיתים רחוקות בחן את הנחות היסוד המטפיזיות שבבסיסן ואת תנאי האפשרות הסוציולוגיים והפוליטיים שלו.

אין ספק שהשיח הסביבתי עומד בלב הדיון הציבורי במערב, ובאירופה הוא הפך לנושא מדובר ביותר. הוא הצמיח כוכבים מסוגים שונים: מנהיגות צעירות כמו גרטה תונברג, סופרים מודאגים כמו ג'ונתן פראנז (2020) וג'ונתן ספרן פויר (2019), ועיתונאים חוקרים כמו אליזבת קולברט (Kolbert 2014) וג'ורג' מונביו (Monbiot 2016). גם העיתונות היומית – כשאינה עוסקת בימין הפופוליסטי או בלוויות של מלכות – מלאה בדיווחים על הקסטטרופה האקלימית הממשמת ובאה, והופכת את הנושא לאירוע שיש להכריע בו כעת בהכרעת ריבון ממשלתית.

הדיון הציב את משבר האקלים במרכז התודעה הציבורית, אבל בצורותיו השונות – גם בחלק מאלה האקדמיות – ניכרים כמה חסרונות. הקריאות לפעולה בנוגע למשבר האקלים מנוסחות לרוב בנימת הטפה ותובעות מהציבור להישמע לאזהרות המדענים ולאמץ מעין נאורות סביבתית. הציבור הליברלי־פרוגרסיבי נקרא לחזור אל הרציונליות ולהתייצב מאחורי המדע. אך פעולה פוליטית איננה מונעת רק מדרישות מופשטות של התבונה, וגם "העמדה המדעית" מושפעת מאידיאולוגיה וממבני כוח. מבחינה זו שיח האקלים מצוי בחלקו הגדול בשלב פוזיטיביסטי פשטני. פעמים רבות הוא מתריע על קריסתו של העולם המוכר, אבל עושה זאת במונחיו של אותו עולם; ופעמים רבות נדמה שהדיון על משבר האקלים חוזר אל היסטוריה אוניברסלית שתופסת את האנושות כמקשה אחת שיש לה מטרה מאוחדת אחת, אף שבפועל שאלת האקלים מעסיקה בעיקר את השכבות הליברליות במערב ולעיתים קרובות היא מספקת עילה לזניחת מאבקים על תנאי החיים בהווה.

יתרה מזו, במקרים רבים הדיון על משבר האקלים ועל אפשרויות הפעולה של ממשלות ושל יחידים המבקשים להיחלץ ממנו מתבסס על ההנחה שהמבנה הפוליטי ואפשרויות הפעולה נשארים על כנם; הוא גם מניח שעצם דפוס הפעולה של אדם (פעיל) על טבע (סביל) נותר בעינו. הקטגוריות של הדיון האקלימי אינן מצליחות לעמוד על עוצמת השינוי שמתחולל לנגד עינינו. הן אינן עומדות באתגר האנתרופוקן – אותו עידן שבו האדם הפך לכוח גיאולוגי, כוח טבע, וההבחנה בין האדם ובין הטבע מתערערת. זהו אתגר מושגי, קיומי ופוליטי.

1 במהלך שנת 2023 עתידה לראות אור מקראת מאמרים בנושא האנתרופוקן בהוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. המקראה מקבצת תרגומים לעברית של כתבים בולטים בדיון האנתרופוקן.

כאשר שיח האנתרופוקן נחשב לעומק, הוא מציע רדיקליזציה של לקסיקון המושגים הביקורתי המוכר. הרדיקליזציה נובעת בעיקר מקריסת החלוקה בין העולם החברתי – הכולל את ההיבטים הפוליטיים, האידיאולוגיים, התרבותיים והנפשיים של מארגי הכוח ואי-השוויון בקרב בני האדם – ובין עולם הטבע, הכולל את קרום האדמה, שכבות האוויר העוטפות אותו, מקווי המים, אור השמש וממלכות החי והצומח. משמעה של קריסת החלוקה הזאת הוא הבנה של האנושות ככוח טבע הרסני והבנה של הטבע, על שלל ביטוייו, הופעותיו וצורותיו, כשחקן פעיל בהתוויית המציאות.

עוד לפני ההכרזה על עידן האנתרופוקן הציעה האנתרופולוגיה ראיות רבות לשעטנו של החברתי והטבעי, של צורות מחשבה המקנות מעמד חברתי לישויות לא-אנושיות בהבניית המרקם החברתי. האנתרופולוגיה גם הייתה רגישה דיה – במקביל להיווצרותו של שיח האנתרופוקן, ומתוך קשב אליו – למעמדם העולה של חפצים, חומרים, דוממים או עצמים, חכמים ולא חכמים, בתרבות המערבית. המפנה האונטולוגי, או אונטולוגיה מוכוונת אובייקטים, העסיק את האנתרופולוגים כבר בעשור השני של המאה הנוכחית, עוד לפני ההתפוצצות הדיסקורסיבית העוסקת באנתרופוקן, למשל בעבודותיהם של פיליפ דסקולה (Descolla 2010) ושל אדוארדו ויווירוס דה קסטרו (Viveiros De Castro 1998); אולם שיח האנתרופוקן נתן למגמה זו הקשר ברור, מידי וקונקרטי.

כך למשל, במסגרת שיח האנתרופוקן הופנתה תשומת הלב הציבורית אל מארגי הפלסטיק הבלתי מתכלה ואל אותו אי עצום ממדים של אשפה השט לו במימיו הצפוניים של האוקיינוס השקט. מתוך קריסת העולם האנושי לתוך עולם הטבע נוצר עולם חדש, עולם האובייקטים מעשה ידי אדם שהם אולי יצירת התרבות שתיוותר כעדות לפועלו של המין האנושי גם אחרי שזה ייכחד. שיח האנתרופוקן מאתגר גם את תפיסת הזמן: זמן חברתי נתפס במונחים של כמה דורות או מאות שנים, ואילו זמן האנתרופוקן מתייחס ליחידות זמן גיאולוגיות – "זמן עמוק" שבו הפעולה הפוליטית או התפיסה האידיאולוגית נשחקות ומאבדות את משמעותן. מרחב האנתרופוקן הוא מוחלט, אין בו ערי מקלט טבעיות. כדי להימלט מפני אקלים קיצוני או מפני עליית פני הים יהיה צורך ליצור טבע מלאכותי בקנה מידה בלתי נתפס, וזה בתורו יתרום להחרפת המשבר. טימותי מורטון (Morton 2013) מגדיר את האנתרופוקן מתוך מושג ההיפר-אובייקטים – אובייקטים המפוזרים במרחב כך שאי-אפשר לתפוס אותם כלל, למשל גזי חממה או הבימוסה המצטמצמת. ברוננו לאטור מציע לזנוח את המושג בני אנוש לטובת המושג שוכני ארץ, הכולל את שאר הישויות המאכלסות את כדור הארץ – החיות, הצומחות והדוממות (Latour 2017).

אם כן, שיח האנתרופוקן רחב הרבה יותר מסוגיית משבר האקלים. הוא מבין את הציוויליזציה כמשתרעת מעבר לתחום האנושי: היא כוללת את עולם הטבע הדומם, בעלי החיים הלא-אנושיים והצומח, וגם את עולם החפצים והארטיפקטים – משקיות ניילון ועד טלפונים ניידים ורובוטים המשמשים בני לווייה לקשישים ביפן. אך דווקא החלות

הכוללת הזאת של האנתרופוקן – עידן האדם – עוררה ביקורת ותרעומת בקרב מבקרות ומבקרים חברתיים: איזה אדם? הביקורות מצביעות על האחוריות שיש לאדם הלכן האירופי, שהפרויקטים ההיסטוריים שלו – המהפכה התעשייתית, הקפיטליזם והקולוניאליזם – הם לטענתן הגורמים הישירים למשבר האקלים. לפיכך יש לכנות את המשבר בשם המחולל אותו: קפיטלוקן או עידן המטעים (plantationocene). ההיסטוריונית והאנתרופולוגית קתרין יוסוף, שבחנה את ההיסטוריה של העברות תחת הקולוניאליזם ורואה בה גורם מרכזי להתערערות האקלים, מתייחסת ל"מיליארד אנתרופוקנים שחורים או אף לא אחד" (Yusoff 2018).

אכן, התיבה הלשונית "אנתרופוקן" סוחפת וכללית מדי. אך גם לצד הביקורת הזאת הולכת ומתמעטת הספקנות כלפי העובדה שאנו חיים במציאות אקלימית חדשה ומקצינה. כיצד אפשר להתמודד עם קטסטרופה בלתי ניתנת לעצירה? עם מצב חירום שנכפה עלינו? כריסטוף בונוויל וז'אן-בפטיסט פרוסו קראו לחוסר האונים הזה "הלם האנתרופוקן" (Bonneuil and Fressoz 2016). טימותי קלארק הרחיק לכת וכינה זאת "אימת האנתרופוקן", בהתייחסו לאבל על העולם האקולוגי שהכרנו ואשר נעלם מול עינינו (Clark 2020). מגפת הקורונה הוסיפה גם היא לתחושת המלנכוליה מול כוח טבע בעל עוצמת השמדה אדירה. בעיקר היה נדמה שהאנתרופוקן מכריח אותנו להיפרד מן העולם המוכר ולהסתגל ל"נורמליות חדשה", ללמוד "לחיות עם המצב", להתגונן בפני הקטסטרופה הלא ידועה הבאה, להמשיך לחיות מתוך מגננה.

ההולוקן – העידן הגיאולוגי שלפני האנתרופוקן – אפשר את תנאי הקיום שנדרשו לצמיחת התרבות האנושית כנבדלת מהטבע. האתגר של האנתרופוקן הוא להיפרד מהמחשבה ההולוקנית, שבמסגרתה הסדר הטבעי והסדר החברתי מנותקים זה מזה. האנתרופולוג אדוארדו קון, בספרו *How Forests Think* (Kohn 2013), קורא לאמץ מחשבה רגישה להגיונות חיים לא-אנושיים; דבורה דנובסקי ואדוארדו ויויירוס דה-קסטרו טוענים כי המיתוסים האנימיסטיים של דרום אמריקה מספקים מתכונת להתמודדות עם מציאות האנתרופוקן (Danowski and Viveiros De Castro 2016); והסוציולוג ברוניםלב שירשינסקי קורא בסדרת מאמרים לייסודה של רוחניות חדשה, או אפילו דת, שתתאים לעולם האנתרופוקן (Szerszynski 2016; 2017a; 2017b).

ההצעות האלה אמנם נשמעות רחוקות מאוד זו מזו, אבל המשותף להן הוא ניסוחה של אפיסטמולוגיה אנתרופוקנית שמציעה הבנה מחודשת של המציאות. את התפיסה הביקורתית הזאת של האנתרופוקן אפשר ליישם גם כאן, ברצועת הארץ המשתרעת לאורך הגדה המזרחית של הים התיכון. כשמסתכלים דרך משקפיים אנתרופוקניות על ישראל רואים את ים המלח ההולך ומתייבש, את הבולענים המקיפים אותו, את הרצף העירוני בין ירושלים לרמאללה ובין גוש דן לערים הפלסטיניות בצפון הגדה, את המינים המתפרצים והמינים הפולשים, את המדבור ההולך ומתרחב. המערכת הטבעית-אנושית

בישראל/פלסטין – מהטריטוריות המיושבות והמהונדסות ביותר בעולם, על הניגודים המובנים בה בין טכנולוגיה עתידנית ובין מניעת מים מאוכלוסיות של פלסטינים – יכולה להיחשב שטח ניסויי אנתרופוקני של ממש.

גיליון זה של תיאוריה וביקורת לקח על עצמו את האתגר להשתתף במהלך הביקורת הסביבתית וכך כבד לתהות עליה ועל תנאי האפשרות שלה, בלי להמעיט בחשיבותן של דחיפות המחשבה וחיוניות הפעולה בהתמודדות עם המשבר האקולוגי. לצד אלה אנו מבקשים לשאול על תהליכי השינוי הגלובליים מנקודת מבט מקומית, במשולב עם הבעיות הפוליטיות, הכלכליות והדתיות הנובעות של העת הזאת.

המאמר הפותח את הגיליון, פרי עטו של גיא פרחי, מציג את הגישה התיאורטית המכונה מטריאליזמים חדשים ובוחר את הפוטנציאל הפרשני שלה דרך דיון ביחס שבין אספנות לאגרנות בתרבות הצריכה בקפיטליזם המאוחר. הריבוי שבשם "מטריאליזמים חדשים" הוא עקרוני. הוא אינו מסמן רק את ריבוי הגישות המסתופפות תחת כינוי אחד, אלא מביע גם את הריבוי החומרי שבהן – החומרים השונים בעולם ייבחנו כעת לא דרך תודעה מארגנת אחת או היררכיה מסדירה, אלא כשלעצמם, כהוויות חומר שמבשרות על אונטולוגיות ואתיקות שונות. פרחי מראה כיצד המפנה החומרי, שנדמה כי הוא יוצא נגד המפנה הלשוני שקדם לו, למעשה שאב ממנו לא מעט, ומכאן שהוויית החומר – לכאורה אטומה, נטולת משמעות ופוסט־פרשנית – יכולה דווקא להאיר באמצעות ניתוח תרבותי את הרגע ההיסטורי שבו אנו מצויים. הוא מציע להבין את הרגע הזה מתוך הדיאלקטיקה של האספנות והאגרנות, שאותה הוא פורש דרך עיון במרקס ובבטאיי אבל גם דרך דיון בסדרת הריאליטי של כוהנת הסדר היפני מארי קונדו, במיצב ערמת הבגדים של כריסטיאן בולטנסקי ובמסה של יונתן סואן על פריצה לבית. פרחי מראה שלעומת האספנות, שהיא מסדירה ומקטלגת, פטישיסטית ואנתרופוצנטרית – כלומר חלק מכלכלת הצבירה הקפיטליסטית – האגרנות היא ביטוי להצפה חומרית שאיננה תחומה בסימון, ביטוי של כשל בצבירת האובייקטים ובמערך חליפין המבוסס על ערכם. הגבבה האגרנית הופכת אצלו למושא עניין ברוח המטריאליזמים החדשים, מושא שאיננו נפרט לאובייקטים בדידים ואינו מחולק או מאורגן; שקשרים אנושיים ולא־אנושיים פועלים בו, סימפטום של תרבות הצריכה בחברת השפע אך גם מעקש בהגיון הערך שלה.

טפת הכהן־ביק מעבירה אותנו מן הגבבה אל האשפה. במאמרה היא מבינה את האשפה, הפסולת, השאריות והשיירים כחומרים מרכזיים בעולמנו – עולם של עודפות, בזבוז משאבים ולכלוך הסביבה, אבל גם של תביעה לחיסכון, מידתיות וניקיון. הכהן־ביק מבקשת להיענות לאשפה ולבחון אותה כאתגר לכתובה הספרותית, כמושא סורר ולא מכובד במרחב האסתטי וכמכשול בתוואי הנרטיבי – בפרט בספרות העברית, על רקע פרויקט

תרבותו וניקיונו של היהודי. היא עוקבת אחר מופעיה הלא שכיחים של האשפה בספרות העברית ומחפשת לא רק את ייצוגו של עולם שבו מזבלות הולכות ומתגבחות, אלא גם את הופעתו של "טבע מלוכלך"; את ההופעה הזאת היא קוראת כביקורת הסובייקט ההיגייני של המודרנה וכעקירת היהודי מתוך דגם סובייקטיבי זה. היא טוענת כי בימינו, דווקא התביעה לניקיון – לבגדים חדשים, למקלחות תכופות, לדיאודורנט ולמזגן – מלכלכת את הסביבה ונושאת מחיר אקולוגי. לעומת זאת, היעדרות ל"יהודי המלוכלך" יכולה להוביל לכוונון מחדש של הרגישות האסתטית ולהתרה של צורת חיים מקיימת יותר. הכהן-ביק דורשת זאת מתוך דיון בטקסטים מסוגים שונים – מן האגדה הימייניימית המלך והנזיר, דרך סיפורי זבל של רחל חלפי ועד עיון מחודש בגלגול כיסאו של רבי נחמן מברסלב כפי שהוא מופיע אצל חביבה פדיה וכפי שהכהן-ביק מפרשת אותו. בדיון שלה בסיפורי אשפה היא מחלצת בעצמה מן האדמה הספרותית שיירים שנשמנו בה, פיסות שבהעלאתן אל פני השטח ובשימוש החוזר שנעשה בהן יש משום תחילתו של תיקון.

מאמרו של מתן קמינר מנתח את האקולוגיה הפוליטית של הציונות, כלומר בוחן את הפעולה של התנועה הציונית, ושל מדינת ישראל אחריה, על מערכות הטבע המקומיות. בפריסה היסטורית רחבה, מראשית הציונות ועד לתקופתנו, עוקב קמינר אחר יצירתו והעמקתו של "פער מטבולי" בישראל/פלסטין – כילוי משאבי הטבע – ומתרכז בכיבושו, בצמצומו ובטיבו של המרחב האגרי. ההתיישבות הציונית בפלסטין בראשית המאה העשרים, הוא טוען, שיבשה את אופני השימוש בקרקע, פרמה חלק ניכר מאופני הגידול החקלאיים, דחקה מהאדמה רבים ממעבדיה הקודמים וערכה תמורות מרחיקות לכת באקולוגיה האזורית; ועם זאת, שטחים חקלאיים מסוימים נשארו בידיהם ובטיפולם של פלאחים ערבים ובודאים. לאחר הקמת המדינה ובעקבות הנכבה וזרזה והועצמה ההשתלטות על המרחב החקלאי, והמערכות האקולוגיות קרסו במיזמים לאומיים כגון ייבוש אגם החולה והקמת המוביל הארצי. עם הכיבושים של 1967, הקמת ההתנחלויות מעבר לקו הירוק והפרוור הגובר בתוכו, הפכה הקרקע מאמצעי ייצור לסחורה רבת ערך והנדל"ן החליף את הגידול. כך נמחקה כמעת כליל החקלאות הערבית והוחלפה בידי תעשייה יהודית וקרקע עברית. מעל המאמר מרחפות שתי שאלות. ראשית, כיצד הפריזמה האקולוגית מוסיפה לניתוח הציונות כפרויקט קפיטליסטי של קולוניאליזם התיישבותי: במושג פער מטבולי, בנקודת המבט של הקרקע ושימושיה, בהנחות המוצא או במסקנות? שנית, כיצד בחינה אנתרופוקנית של התפתחותו ההרסנית של מקום מסוים יכולה לתקן את ההכללה וההפשטה השולטות לרוב בניתוחי הטבע והפוליטיקה בעידן האנתרופוקן? המסה של נתליה גוטקובסקי דנה באפשרות להעמיד דמיון סביבתי חלופי למציאות של שינויי אקלים דרמטיים והרס הטבע. מול התפיסה הכוללת והגורפת של עידן האנתרופוקן כמצב חירום כלל-עולמי שפרץ לפתע לחיינו ומאיים לטורפם, גוטקובסקי פונה אל תפיסות פרטיקולריסטיות וקונפליקטואליות של היסטוריות ילידיות, שחורות,

פמיניסטיות ומעמדיות, וטוענת כי עבור רוב אוכלוסיית כדור הארץ לא מדובר במצב חדש אלא במצב חירום שהפך לכלל, במאות שנים של ניצול ודיכוי בקולוניות, במטעים, בשדות ובמפעלים. האלימות הסביבתית כרוכה באלימות קולוניאלית וקפיטליסטית, היא טוענת, ולכן עצירתה לא תתאפשר רק באמצעות המצאות טכנולוגיות, תקנונים ממשלתיים ורצון טוב אזרחי; היא חייבת לעבור דרך שידור מבני הכוח הבינלאומיים. גוטקובסקי מדגימה אופק פעולה שכזה באמצעות המערך החקלאי בישראל/פלסטין, שמדמיין תוכנית התערבות המבוססת על שינוי תשתית.

עפרי אילני זימן ארבעה חוקרים וחוקרות – עלמה יצחקי, תמר נוביק, ערן שוורצפוקס ולירון שני – לשיחה על מינים פולשים ועל שמירת טבע. השיחה נפתחת ב"שיבה לטבע" במחקר העכשווי מול היחס החשדני כלפי הטבע בתיאוריה הביקורתית המקומית – הטבע כאמונה התמימה בטבעי המתנער מהחברתי וכאידיאולוגיה רומנטית כוזבת. מה יכול להיות מקודד בטבע האנתרופוקני, האחוז במעשי האדם, בחיה ובטכנולוגיה גם יחד, שאיננו עוד ביטוי לחפות או לתום? בטבע שכזה מתערערת ההבחנה בין מינים מקומיים ("טבעיים" למקום) למינים פולשים ("זרים" למקום). יש לחשוב מחדש על חוסר טבעיותן של המיינות, למשל, במרחב הארץ-ישראלי, ולעשות זאת גם במושגים פוליטיים אנלוגיים: ילידיות, קולוניזציה, ואפילו היהודי הנודד. מכאן עולה השאלה מהי נקודת האפס של הילידיות המיננית. האם רוב המינים הנחשבים ילידיים לאזור, ובהם הצבר, התאנה או החרוב, היו בתחילת דרכם כובשים זרים? זוהי, כזכור, גם שאלתו של ראיף זריק: מתי הופך המתיישב ליליד? כאן היא נשאלת ברזולוציה רחבה יותר, כבר במצב הטבע הלא-טבעי. שאלת המינים הפולשים, כך עולה מהרב-שיח, מקפלת בתוכה כמה ממאפייניו של העולם האנתרופוקני העכשווי: השתלטות של מינים אחדים והכחדה של מינים רבים אחרים, הומוגניזציה של הטבע, בריתות ותחרות, דלדול ושגשוג. מכאן שהמצב האנתרופוקני אינו רע לכולם באותה מידה; הקונפליקטים קיימים כבר בטבע, הקטסטרופה לא תהיה אחידה, ובכל מקרה היא תהיה מעניינת.

המסה של עמית רפאל צורן עוסקת אף היא בטבע: בעץ האלון, אחד העצים הנפוצים בצומח הארץ-ישראלי ומן המהודרים ורבי החשיבות שבו. בכתיבה אקדמית ואישית קדם-ביקורתית או פוסט-ביקורתית, המשלבת בין עיון במקורותיו של האלון ובמיניו השונים בזירה המקומית ובין חוויות אישיות ורגעי התודעות לעוצמתו של העץ, מציג צורן את מקומו המיוחד של האלון במערכת האקולוגית הארץ-ישראלית. האלון, דומיננטי ככל שיהיה, טוען צורן, איננו עץ ככל העצים; הוא ציר שתומך במערכת האקולוגית כולה ומזין את כל משתתפיה, לרבות האדם, והוא מעצב באורח ייחודי את המרחב שאליו הוא משתייך. לאלון מקום מרכזי במיתולוגיות קדמוניות רבות והוא נוכח תדיר בתורות מיסטיות, לרבות במיסטיקה היהודית והמוסלמית. גודלו ויופיו, סגולת הריפוי שבו, נדיבותו האקולוגית והפולחן סביבו – לפי צורן, כל אלה מזמנים התודעות לאלון שאינה

רק על דרך ההתבוננות המושכלת. ובחזרתו של האלון אל הטבע המקומי, לאחר מאה שנים שבמהלכן נעלמו יערות האלונים בישראל, מוצא צרון תקווה: האלון מקומם את כוליותה של מערכת הטבע, שיש בה תועפות של חיות ויופי.

ניצן רותם מתעמתת במסגרת עם הבנתם של אירועים אקלימיים בעידן האנתרופוקן כאירועים חסרי תקדים שחורגים מהגודל ומהעוצמה המוכרים לנו – "מגה-שרפות", או "שרפות ענק" – ותוהה על קנה המידה שאנו מייחסים להם. מול הטיפול התקשורתי הסנסציוני בשרפות כבאירועי קצה חד-פעמיים שחוזרים על עצמם שוב ושוב, ומול היחס המדינתי אליהן כאל אירועי טרור שיש להילחם בהם עד חורמה, רותם מציעה מבט אחר על השרפה בטבע. את התנועה החד-כיוונית אל ההכחדה והקץ היא מחליפה בתנועה מחזורית של כיליון והתחדשות, שבה השרפה היא חלק מהקיום האורגני ולא קטיעתו, והעולם אינו חרב בכל רגע אלא מרכיבו משנים את צורתם, נמוגים ונוצרים שוב. רגישות כזאת מוצאת רותם בעבודותיהן של שלוש אמניות ישראליות שמציגות פרקים ממה שנדמה כקסטטרופה אקלימית: ציורי העצים הנשרפים של רונית גולדשמידט, וידיאו של מדבר עולה באש של תמר הירשפלד ופסל חצב מפוחם של אלה ליטביץ. שלושתן נושאות מבט אחר אל הדומם והצומח: פרטני, קרוב, כזה שמוצא בהם תנועות אוטונומיות וחיים של ממש גם ברגעי הכיליון ואינו משית עליהם קנה מידה אנושי-אסוני.

תיק העבודות שאצר **עומר אבן-פז** תוהה גם הוא על החדש שבאנתרופוקן, דרך התבוננות ב"מצב הפוסט-אנושי" כפי שהוא עולה מכמה עבודות אמנות עכשוויות. לעיתים נדמה כי האמנות היא אתר מרכזי להתבוננות ולהתנסות בעולם החדש שבו נבללים זה בזה אדם, חיה ומכונה, אתר הפועל דרך שילוב בין הריטואליסטי, הטכנולוגי והווירטואלי. ואמנם, אבן-פז מציג עבודת וידיאו של רות פתיר שבה אלילות פרוין כנעניות יושבות בחדר המתנה במרפאת פוריות; מושבת שמרים שמפעילה מחשב המניע אובייקטים בחלל התצוגה בתערוכה של פיליפ פארנו; וארמונות ומקדשים מתפוררים כהריסות בעבודת וידיאו של יוליאן רוזפלדט. אולם כל אלה, טוען אבן-פז, קרובים למופעי הדמיון האנושי שהיו שגורים גם לפני העת שנדמה כי תכחיד את האדם ואת תרבותו: מהעבודות עולה דווקא ההרגליות והמוכרות של המוצג בהן. מול הזינוק האוטופי או ההכחדה הדיסטופית, אבן-פז מציע את ההמתנה וההשתהות כמודוס של יצירה עכשווית – פסלי הגבס של אברהם קריצמן, הנרמים כשברי עמודים של מקדש שאולי קיים עדיין, או המבנים הארעיים שיצרה תכלת רם והציבה בצפון הארץ בקיץ האחרון. בעבודות הללו אין פריצה נלהבת אל עתיד לא נודע או קריאות שבר על עולם שחרב. יש בהן היוותרות בהווה, בחינת חוסריו ומגבלותיו, ודריכות באשר לעתיד לבוא.

מן הכתיבה הענפה על אתגרי האנתרופוקן בחרנו לתרגם שני טקסטים שנכתבו בעשור האחרון וכבר נכנסו לקורפוס המתפתח של לימודי עידן האדם. האחד הוא הפרק הראשון מספרה של האנתרופולוגית **אליזבת פובינלי** משנת 2016, *Geontologies*. בספרה מציעה

פובינלי שיש להבין את משטר הכוח הפוליטי של ימינו לא מתוך הפרדיגמה הפוקויאנית של הביו-כוח – ניהול אוכלוסייה, פעולה על גופים, ארגון החיים החברתיים – כי אם מתוך מה שהיא מכנה כוח גיאונטולוגי. הכוח הגיאונטולוגי הוא הכוח הפועל לעיצובם של היחסים בין החיים ללא-חיים דרך ייסוד ההבחנה בין החי לדומם, תקנונה ופיקוח עליה, אבל גם דרך פרימתה וזליגה בין החי לדומם. לפיכך, תחום החלות של הכוח הגיאונטולוגי איננו רק החיים החברתיים או הכניסה אליהם והיציאה מהם, אלא המעבר אל החיים ומהם – מעבר שאיננו ביולוגי גרידא, טוענת פובינלי, אלא נטוע במשטרים פוליטיים וכלכליים המסדירים את הדומם והאינרטי לא פחות מאשר הם מסדירים את החיוני והרוחש. פובינלי עוקבת בספרה אחר תצורותיו של כוח זה, על מערכיו, מנגנוניו, אופני פעולתו והפיגורות הפרדיגמטיות שלו. בפרק שתורגם היא מתארת שלוש פיגורות כאלה, מול ארבע הפיגורות של הביו-כוח במשטר המיניות המודרני שתיאר פוקו: המדבר, האנימיסט והוורירוס. המדבר הוא האזור שנתפס כנעדר חיים מטבעו, ולכן כאתר לפעולתן של טכנולוגיות מקיימות חיים ומפריחות שממה. האנימיסט הוא מי שמצליח לראות חיים במקום שבו אחרים רואים דברים דוממים או נעדרים חיים, כלומר מי שיוצר רצף אינסופי של חיים. הוורירוס הוא הדמות המשטששת את ההבחנה בין החיים ללא-חיים, אך לא דרך רצף אלא דרך שעתוק, המתנה רדומה ושרשרת של הבדלים זעירים. באמצעות שלוש הפיגורות הללו מציעה פובינלי לנתח את הקפיטליזם העכשווי ואיתו את התביעה לזרימה רציפה של הון, חיוני ואינרטי גם יחד, ואת הליברליזם המאוחר ההתיישבותי, הבעלות על המשאבים החומריים ואופני ההמשגה השונים של הטבע. אדם אבולעפיה חיבר הקדמה למאמר של פובינלי, ובה הוא מראה כי פוקו עסק בשאלות דומות – בהתקה של בחינה גיאוגרפית, קוסמולוגית ומרחבית לבחינה אנתרופולוגית, קוסמופוליטית והיסטורית במחשבתו של קאנט בסוף המאה השמונה-עשרה. דרך הדיון הזה בפוקו ותיקון טעות היסטורית בו, אבולעפיה מציג את הארטיקולציה הפוליטית של ההבחנה האונטולוגית בין החי לדומם גם כאופן התמודדות עם נבואות על קץ העולם והאדם.

הטקסט המתורגם השני בגיליון זה הוא מאמרם של ברוננו לאטור וטימותי לנטון, שדן בהשערת גאיה ובהשתמעויותיה. לאטור, שהלך לעולמו לאחרונה, עסק רבות בשני העשורים האחרונים ב"גאיה" – מין גלגול נוסף של תיאוריית הרשת המורכבת מסוכנים אנושיים ולא-אנושיים, המזוהה איתו; ואילו לנטון היה תלמידו של ג'יימס אבולוק, המזוהה עם השערת גאיה שלפיה כדור הארץ הוא מערכת כוללת ומתהווה שמתרחשת בה אבולוציה הדדית של אורגניזמים וסביבותיהם. כשם שהשערת גאיה כופרת בחלוקות הדיסציפלינריות של מדעי כדור הארץ, המאמר הוא ניסיון לשלב בין המדעים הפלנטריים למדעי האדם ולשאול על היחסים בין עולם הטבע לעולם הפוליטי, בלי להיענות לחלוקות המוכרות בין הטבעי למלאכותי או בין הכורח לחופש. לאטור ולנטון מתווכחים עם כמה מההנחות השכיחות לגבי גאיה: שהיא אורגניזם שלם, שהיא אחדותית ולכידה, שיש לה

חוקים קבועים, כיווניות ותכליתיות, כלומר שיש להבינה מתוך מושגי הטבע המוכרים. תחת זאת הם מראים כיצד גאיה מאפשרת להרחיב את חלותו של התחום הפוליטי, ממלכת החירות, לכדי אקולוגיה של הטבע שבה פועלים סוכני חיים מסוגים שונים. חגי בועז, בהקדמה למאמר, ממקם את הדיון בגאיה במכלול הגותו של לאטור ומצביע על החירות שמתקיימות דווקא בממלכת הטבע.

הגיליון נחתם בריאיון שערך ניצן ליבוביץ' במיוחד עבור תיאוריה וביקורת עם דיפּש צ'קרברטי ופרנסואה ארטוג, שניים מחשובי ההיסטוריונים החיים היום. צ'קרברטי, שכתב בתחילת דרכו ביקורת פוסטקולוניאלית על ההיסטוריה החברתית המרקסיסטית בחצי האי ההודי ותבע בספר מהדהד לערוך פרובינציאליזציה לאירופה, פרסם בעשור וחצי האחרונים כמה מאמרים רבי השפעה על השינוי הנדרש בתפיסת ההיסטוריה בעידן האנתרופוקן. ארטוג, שהחל את דרכו כחוקר יוון העתיקה ופנה לעסוק בממשלי היסטוריות בתרבות היוונית והנוצרית, פיתח בשנים האחרונות את שאלת הזמניות דרך מחשבת המשבר וקץ העיתים. הריאיון נפתח באופנים השונים שבהם התוודעו השניים אל האתגר שמזמן האנתרופוקן לשאלת הזמן ולמחשבת ההיסטוריה בכלל, ובפנייתם לעסוק באתגר זה. אותו מפנה, כך הם מכנים זאת, הוביל את ארטוג לבחון את מעמדו של ההווה לאור משבר האקלים, ואת צ'קרברטי לחשוב על הזמן הגיאולוגי שאיננו מנוגד לזמן ההיסטורי. למפנה זה יש גם סיבות קונקרטיות: צ'קרברטי מספר על השרפה בקנברה, העיר שבה שהה בעת לימודי הדוקטורט, שעוררה אותו למחשבה על האקלים ועל קשריו עם ההיסטוריה; ואילו ארטוג מספר כיצד שוטט בברלין בשנות התשעים מייד לאחר איחודה של העיר, וכיצד החל לחשוב על משטרי היסטוריות שונים שמתקיימים במרחב אחד. הריאיון מאפשר לשניים לעבור מן הזמן הביוגרפי אל שאלת הזמן האנתרופוקני שכבר איננו אנושי בלבד, איננו פשוט כרונולוגי, ומעמד ההווה בו מעורער. אולם זמן האנתרופוקן נדון בריאיון גם בהקשרים גיאוגרפיים ותרבותיים מסוימים, גם בעולם הלא-מערבי, ולבסוף במפורש מול זמן הסכסוך הנמתח בישראל/פלסטין. הריאיון נערך באוניברסיטת שיקגו בסתיו האחרון, והוא מופיע בתיאוריה וביקורת בתרגום לעברית ולערבית.

ביבליוגרפיה

- לאטור, ברוננו, 2005. "מעולם לא היינו מודרניים: מסה באנתרופולוגיה סימטרית – מבחר פרקים", בתרגום אבנר להב, תיאוריה וביקורת 26, עמ' 43-73.
- ספרן פויר, ג'ונתן, 2019. אנחנו האקלים: הצלת כדור הארץ מתחילה בארוחת הבוקר, בתרגום שרה ריפין, מודיעין: כנרת זמורה.
- פראנזן, ג'ונתן, 2020. הקץ של קץ העולם, בתרגום נעמי זוסמן, תל אביב: עם עובד.

- Bonneuil, Christophe, and Jean-Baptiste Fressoz, 2016. *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History and Us*, London and New York: Verso.
- Clark, Timothy, 2020. "Ecological Grief and Anthropocene Horror," *American Imago* 77(1), pp. 61–80.
- Danowski, Deborah, and Eduardo Viveiros de Castro, 2016. *The Ends of the World*, trans. Rodrigo Nunes, Cambridge: Polity.
- Descola, Philippe, 2010. "From Wholes to Collectives: Steps to an Ontology of Social Forms," in Ton Otto and Nils Bubandt (eds.), *Experiments in Holism: Theory and Practice in Contemporary Anthropology*, Chichester: Wiley-Blackwell, pp. 209–226.
- Kohn, Eduardo, 2013. *How Forests Think: Toward an Anthropology beyond the Human*, Berkeley: University of California Press.
- Kolbert, Elizabeth, 2014. *The Sixth Extinction: An Unnatural History*, New York: Simon and Schuster.
- Latour, Bruno, 2017. *Facing Gaia: Eight Lectures on the New Climatic Regime*, trans. Catherine Porter, Medford: Wiley Press.
- Monbiot, George, 2016. *How Did We Get into this Mess? Politics, Equality, Nature*, London: Verso.
- Morton, Timothy, 2013. *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Szszszynski, Bronislaw, 2016. "The Martian Book of the Dead," in Serpil Oppermann and Serenella Iovino (eds.), *Environmental Humanities: Voices from the Anthropocene*, London and New York: Rowman & Littlefield, pp. 325–330.
- , 2017a. "From the Anthropocene Epoch to a New Axial Age: Using Theory Fictions to Explore Geo-Spiritual Futures," in Celia Deane-Drummond, Sigurd Bergmann, and Markus Vogt (eds.), *Religion in the Anthropocene*, Eugene: Wipf and Stock, pp. 35–52.
- , 2017b. "Gods of the Anthropocene: Geo-Spiritual Formations in the Earth's New Epoch," *Theory, Culture & Society* 34(2–3), pp. 253–275.
- Viveiros De Castro, Eduardo, 1998. "Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism," *Journal of the Royal Anthropological Institute* 4(3), pp. 469–488.
- Yusoff, Katherine, 2018. *A Billion Black Anthropocenes or None*, Minneapolis: University of Minnesota Press.